

Het belang van militaire ethiek voor de krijgsmacht

Desiree Verweij

Militaire ethiek is een vorm van toegepaste ethiek op dezelfde wijze waarop bijvoorbeeld ook de medische ethiek een vorm van toegepaste ethiek is. Evenals de meeste vormen van toegepaste ethiek is ook de militaire ethiek ontstaan naar aanleiding van confrontaties met ethische vragen en dilemma's in de concrete praktijk. In dit opzicht bestaat er een overeenkomst tussen de medische praktijk en de militaire praktijk, want in beide praktijken kunnen ethische vragen en dilemma's een keuze tussen leven en dood betekenen. Het zijn dus geen eenvoudige vragen en dilemma's waar militairen mee geconfronteerd kunnen worden.

Toegepaste ethiek betekent reflectie op de waarden en normen (de moraal) van een bepaalde praktijk. In het geval van militaire ethiek, de militaire praktijk. Onderwijs in militaire ethiek betekent dan ook: leren over de militaire praktijk vanuit moreel en ethisch perspectief. Dit onderwijs in militaire ethiek moet uiteindelijk leiden tot 'morele competentie', hetgeen vier dingen omvat. Morele competentie wil zeggen dat je 1) in staat bent om de morele dimensie van een situatie te herkennen en dus te zien en te weten welke waarden op het spel staan en overtreden of geschonden dreigen te worden. Soms is dat heel duidelijk te zien, maar soms ook niet. En zelfs als voor velen de morele dimensie duidelijk is, kan dit voor bepaalde mensen die lijden aan morele blindheid, niet zo zijn. Terzijde kan hierbij opgemerkt worden dat als blijkt dat deze vorm van morele blindheid niet te genezen is, de persoon in kwestie geen professioneel militair kan zijn. Het kunnen herkennen van de morele dimensie veronderstelt een bepaald bewustzijn. Je moet weten dat er sprake is van een morele vraag of dilemma en welke waarden en morele belangen daarbij een rol spelen. Maar weten dat dit zo is wil nog niet zeggen dat je daar een adequaat oordeel over kunt geven. Dus heb je tevens 2) moreel oordeelsvermogen nodig en vervolgens moet je ook 3) kunnen en willen handelen (als je daartoe besluit) en wel op een moreel verantwoorde manier. Tenslotte 4) moet je verantwoording af kunnen en willen leggen ten aanzien van je wijze van handelen. Zo eenvoudig is morele competentie en onderwijs in militaire ethiek dus niet. Het moet leiden tot bewustzijn van de morele dimensie van situaties, moreel oordeelsvermogen, bereidheid en vermogen te handelen en bereidheid en vermogen verantwoording af te leggen.

Niveaus van ethiek

Globaal gesproken speelt militaire ethiek zich af op drie niveaus: het micro-, meso- en macroniveau. Ik zal deze verschillende niveaus kort bespreken.

Bij het microniveau, het niveau van het individu, is het van belang om een brede opvatting van ethiek te hanteren. Deze brede opvatting staat tegenover een smalle opvatting van ethiek die met name gericht is op regelgeving. Het zal duidelijk zijn dat het realiseren van de bovengenoemde morele competentie niet bereikt kan worden met regelgeving. Waarmee niet gezegd wordt dat regels niet belangrijk zijn, maar zij vormen een onvoldoende voorwaarde voor morele competentie. Vandaar de brede opvatting van ethiek. Militaire ethiek is meer dan het geven van regels en dus ook meer dan het uitbrengen van een gedragscode. Het gaat om inzicht in eigen waarden, normen en morele belangen (en dat gaat om meer dan om de fatsoensnormen waarop de huidige 'normen en waarden discussie' vaak wordt toegespitst.) Het gaat om vragen als: waar sta ik eigenlijk voor, wat vind ik belangrijk en waarom? Hier wordt niet alleen de basis gelegd voor de andere niveaus van militaire ethiek, maar ook voor het inzicht in de waarden en normen van anderen, zowel binnen als buiten je eigen cultuur.

Op dit individuele niveau gaat het ook om het inzicht dat waarden, normen en morele belangen ons handelen bepalen. Handelen gaat vaak onbewust; het is van belang je bewust te worden van de morele dimensie die aan je handelingen ten grondslag ligt. Kritische reflectie is hierbij cruciaal. Het belang van dit individuele niveau heeft alles te maken met het feit dat morele competentie in eerste instantie door de persoon zelf ontwikkeld moet worden.

Bij het mesoniveau, het niveau van de (overheids)organisatie gaat het om bedrijfs- en organisatie-ethiek. Defensie is weliswaar een overheidsorganisatie, maar, zoals veel overheidsorganisaties hechten zij ook aan een bedrijfsmatige aanpak. Op dit niveau van militaire ethiek is er een duidelijke link met de bedrijfs- en organisatie-ethiek, die al een veel langere traditie heeft en waar we op dit niveau natuurlijk ook het een en ander van kunnen leren. Het gaat hierbij om zaken als integriteitbeleid, maatschappelijke verantwoordelijkheid en goed werkgeverschap.

Bij het macroniveau, het niveau van de internationale gemeenschap en de internationale betrekkingen, gaat het om de relatie met de nationale en internationale politiek. In iedere democratie heerst het primaat van de politiek, hetgeen betekent dat de politiek bepaalt waar en wanneer haar krijgsmacht wordt ingezet. Dat kan tegenwoordig op een heleboel verschillende plaatsen in de wereld. Internationale politiek heeft onmiskenbaar een morele dimensie. Sterker nog: de internationale politiek is doortrokken van morele oordelen. Tijdens de Koude Oorlog noemde de Amerikaanse president Reagan de Sovjet-Unie regelmatig een 'evil empire' en in onze post-Koude Oorlog periode was en is president Bush gericht op de 'axis of evil': Irak, Iran en Noord Korea. Ook de term 'schurkenstaten' werd en wordt in dit verband gebezigd.

'Rechtvaardige oorlog'

Dit soort morele kwalificaties zijn er altijd al geweest, maar met name sinds het einde van de Koude Oorlog worden militairen in toenemende mate ingezet op grond van morele overwegingen. Hierbij speelt de bestrijding van mensenrechtenschendingen een cruciale rol. Terzijde moet hier overigens met enige scepsis opgemerkt worden dat blijkbaar de mensenrechten in het ene land belangrijker worden gevonden dan in het andere land. Dit neemt natuurlijk niet weg dat humanitaire interventie feitelijk een morele stellingname op nationaal en internationaal niveau is.

Echter, die morele stellingname met betrekking tot militair optreden bestaat al veel langer. We vinden deze morele stellingname ook in de traditie van de 'rechtvaardige oorlog'. Deze traditie verwijst naar filosofen die vanaf de klassieke oudheid hebben nagedacht over redenen op grond waarvan je een oorlog rechtvaardig kunt noemen. Het gaat hier om een traditie die tot op de dag van vandaag haar aanhangers en dus ook haar invloed heeft. Met betrekking tot de rechtvaardigheid van een oorlog worden twee sets criteria onderscheiden. Criteria met betrekking tot het ten strijden trekken, de zogenaamde *ius ad bellum*-criteria en criteria die gelden tijdens de oorlog, de zogenaamde *ius in bello*-criteria. De eerste set criteria is met name belangrijk voor de politiek, zoals aangegeven bepalen zij waar en wanneer de krijgsmacht wordt ingezet. De tweede set criteria is met name belangrijk voor de krijgsmacht.

Concreet gaat het bij de *ius ad bellum* criteria om de volgende punten: juiste reden, juiste autoriteit, juiste intentie, laatste redmiddel, realiseren langdurige vrede en proportionaliteit. Met betrekking tot het criterium 'juiste reden' kan opgemerkt worden dat Walzer, een van de hedendaagse auteurs die als toonaangevend wordt gezien in deze traditie, stelt dat de 'juiste reden' alleen de verdediging van waarden als vrede en veiligheid kan betreffen. Dus wraak of economisch gewin zijn geen 'juiste reden'. Het criterium 'juiste autoriteit' is geen eenvoudig criterium. Vanaf het begin van de operatie 'Iraqi Freedom' in 2003 vormde dit criterium dan ook de basis voor menige discussie. Zijn de Verenigde Staten de 'juiste

autoriteit', of dient in een internationaal conflict de VN als 'juiste autoriteit' gezien te worden? Ook met betrekking tot het criterium 'juiste intentie' is het voorbeeld van de operatie 'Iraqi Freedom' illustratief. Er werden vraagtekens geplaatst bij de 'juiste intentie' van de operatie omdat de genoemde reden voor de oorlog, de aanwezigheid van massavernietigingswapens, ongegrond was toen deze wapens niet aanwezig bleken te zijn. Het criterium 'juiste intentie' dient 'window dressing' te voorkomen en is er dus om te voorkomen dat oorlog wordt gevoerd op basis van ogenschijnlijk 'edele' motieven als vrede en veiligheid of de bestrijding van mensenrechtenschendingen, terwijl het feitelijk om economische en strategische belangen gaat. (Hierbij dient evenwel de kanttekening geplaatst te worden dat het evident is dat ook rechtvaardige oorlogen zelden zonder enige vorm van eigenbelang worden gevoerd. Bij rechtvaardige oorlogen is dit eigenbelang echter niet maatgevend.) Het criterium 'proportionaliteit' tenslotte, verwijst naar een balans tussen de negatieve en positieve gevolgen van de oorlog. De destructiviteit die nu eenmaal inherent is aan oorlog dient op te wegen tegen het 'goede' dat bereikt moet worden.

Bij de *ius in bello*-criteria gaat het om de volgende punten: 'immunititeit van non-combattanten', 'dubbel effect' en 'proportionaliteit'. De 'immunititeit van non-combattanten' houdt in dat burgers niet aangevallen mogen worden en dus ook niet het slachtoffer mogen worden van militaire operaties. Het zal duidelijk zijn dat bij de strijd tegen irreguliere troepen niet altijd een goed onderscheid gemaakt kan worden tussen onschuldige burgers en strijders, hetgeen overigens geen afbreuk doet aan het criterium. Dat burgers onbedoeld toch het slachtoffer kunnen worden van oorlogshandelingen wordt aangegeven met het criterium 'dubbel effect'. Bepaalde operaties kunnen immers leiden tot veel burgerslachtoffers, ook al was dit niet de bedoeling van de operatie. Hier geldt de regel dat als voorzien kan worden (morele competentie!) dat er teveel burgers het slachtoffer zullen worden van bepaalde operaties, van deze operaties moet worden afgezien. Tenslotte het criterium 'proportionaliteit'. Hierbij geldt wederom dat er een balans gevonden moet worden tussen de negatieve en positieve gevolgen van operaties; de destructie moet opwegen tegen de waarden die gerealiseerd moeten worden. Ook dit criterium is vaak omstreden. In een rapport van Amnesty International naar aanleiding van de bombardementen op Kosovo werd expliciet gesteld dat de bombardementen op Kosovo buiten proportie waren en te veel onnodige schade hebben aangericht. Het zal duidelijk zijn dat er vanuit de bovengenoemde criteria een verband gelegd kan worden met het Humanitair Oorlogsrecht en de Conventies van Genève.

Dilemma's

Zowel op het hierboven besproken micro-, meso- als macroniveau van de militaire ethiek zijn ethische vragen en dilemma's aanwezig. Daarbij gaat het niet altijd om ethische of morele dilemma's. Er zijn verschillende typen dilemma's. In de bedrijfsethiek wordt een globaal onderscheid gemaakt in drie typen dilemma's: 1) de goed-fout dilemma's, 2) de goed-goed dilemma's en 3) de fout-fout dilemma's.

Bij een 'goed-fout' dilemma geldt dat je, eenmaal geplaatst voor de keuze, eigenlijk wel weet wat je zou moeten kiezen. Maar je komt in de verleiding om dit niet te doen, omdat eigen gewin, of eigen voordeel op dat moment belangrijker voor je is. Je maakt dus een keuze waarvan je weet dat het eigenlijk een 'foute' keuze is, maar die foute keuze lijkt je meer op te leveren. En wellicht hoop je (of weet je) dat niemand het ontdekt of dat je er wel mee weg komt. Een veel gebruikt voorbeeld in dit verband is natuurlijk 'stelen van de baas'. Maar het martelen van (krijgs)gevangenen kan hier ook genoemd worden. Je weet dat het verboden is, maar je denkt dat door flink druk uit te oefenen je informatie los kunt krijgen, of – ook niet geheel ondenkbaar – je kunt je wraakgevoelens en frustratie uitleven met het uitoefenen van 'wat extra druk'.

Bij een 'goed-goed' dilemma gaat het daadwerkelijk om een moreel dilemma in eigenlijke zin. Dat wil zeggen dat er sprake is van een conflict tussen twee waarden. Bijvoorbeeld rechtvaardigheid versus compassie of welzijn. Hierbij is de vraag aan de orde of je kiest voor het strikt toepassen van een regel (rechtvaardigheid) of het maken van een uitzondering op die regel in het belang van een of meer personen (compassie of welzijn). Ook het bekende dilemma van de 'klokkenluider' kan hier genoemd worden: integriteit versus loyaliteit. Maak je misstanden in 'jouw' organisatie bekend omdat dat de enige manier is om er een einde aan te maken of ben je loyaal aan 'jouw' organisatie?

Bij een 'fout-fout' dilemma gaat het om een, vaak gedwongen keuze, tussen twee opties die beide ingrijpende negatieve gevolgen hebben, zowel voor de persoon in kwestie alsook voor de andere betrokkenen. Deze dilemma's worden dan ook tragische dilemma's genoemd en degene die ermee wordt geconfronteerd zal een dergelijk dilemma niet onberoerd laten. Sterker, hij of zij zal wellicht nog lange tijd de psychische en soms ook fysieke impact van het dilemma ervaren. Illustratief in dit verband is het boek *Shake Hands with the Devil* van Generaal Dallaire over zijn ervaringen als commandant UNAMIR in Rwanda en zijn verwoede, maar vruchteloze pogingen, om de genocide te voorkomen.

Het zal duidelijk zijn dat de confrontatie met bovengenoemde vragen en dilemma's morele competentie vereist. In dat opzicht is militaire ethiek van belang. Militaire ethiek gaat over het vermogen op een moreel verantwoorde wijze met geweld om te gaan. Dat is ingewikkeld, maar noodzakelijk. Geweld uitoefenen is geen kunst, voor sommigen is het zelfs zeer eenvoudig en bevredigend, zoals onderzoek naar crimineel gedrag laat zien. Maar legitiem geweld uitoefenen, geweld uitoefenen op moreel verantwoorde wijze, dat is iets anders. Professionele gewelduitoefening impliceert dan ook morele competentie. De aandacht voor militaire ethiek is cruciaal omdat de uitoefening van geweld zelden onomstreden is en omdat een democratische samenleving eist van haar krijgsmacht dat zij op moreel verantwoorde wijze omgaat met het geweldsmonopolie dat de krijgsmacht van haar samenleving heeft gekregen.

Mevrouw dr. D.E.M. Verweij is universitair hoofddocent Filosofie en Ethiek bij de vakgroep Sociale en Gedragswetenschappen en Wijsbegeerte van de Faculteit Militaire Bedrijfskunde van de KMA.